

רעות ברוש

כמעשה הספיר

הסיפור החסידי והמעשה החינוכי



אִיִּזְרָא

הסדרה לחקר ספרות הקבלה והחסידות: מקורות ומחקרים

עורך הסדרה:
פרופ' אבי אלקיים

חברי המערכת:
פרופ' משה חלמיש
פרופ' חביבה פדיה

רעות ברוש

כמעשה הספיר

הסיפור החסידי והמעשה החינוכי

הוצאת אֶדְרָא

Reut Brosh

**The Sapphire's Legacy:
The Hasidic Tale and the Pedagogical Act**

עיצוב העטיפה: **אבי אלקיים**

עריכה לשונית: **אילנה שמיר**

תמונת הכריכה: אוהרה קוסון, טווס, 1936, Rijksmuseum

מסת"ב: 978-965-7773-74-1 ISBN:

© כל הזכויות שמורות להוצאת אֶדְרָא, תל אביב

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע,
לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי – אלקטרוני,
אופטי, מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט,
אלא ברשות מפורשת מאת בית ההוצאה לאור שתינתן מראש ובכתב.

נדפס בישראל תשפ"ד – 2024

© Copyright 2024 by Idra Publishing

IdraPublisher@gmail.com

idra.org.il

סידור, עימוד, לוחות והדפסה: **א. אורן הפקות דפוס בע"מ**, שד' רוטשילד 109, תל אביב

תוכן עניינים

מבוא	7
תודות.....	20
פרק א: פרפורמנס חסידי	23
בין התגלות לדיאלוג	23
הרבי כמספר-מבצע	26
פרק ב: מפגש ראשון וסיפור	36
האריה והשועל, העני והחייט	38
פעמון ורימון	47
הספודיק	53
מעשה של דברי חול	58
פרק ג: הסיפור כמעורר	64
עוף הנקרא פֶּאָ	65
חדוות ימים	72
מעשה קטנה של כ"ד תיבות	77
אין לי שום עצה עבורך	80
פרק ד: הסיפור כמענה לשאלה	85
מעשה משר אחד	88
משל הזפת והעגלה	92
חבל מעל נהר	97
תבשיל השעועית	106

112	פרק ה: הסיפור כמראה
116	הסוס המיוחס והשועל
123	לרקוד בלי מכנסיים
129	הכפרי והפלטריין
138	בני הזוג ושדה התבואה
144	פרק ו: הסיפור כמרפא
148	כאב הרגל
154	מרדכי יהיה בריא
160	כאב הראש
163	לרקוד כמו הבעש"ט
167	פרק ז: החסיד מספר לרבי
168	תורה ויראה
173	סיפור לפני תקיעת שופר
177	סיפור מופתים על הרבי
183	משל התרנגולת והאווזים
191	פרק ח: הסיפור החסידי והפילוסופיה של החינוך
191	חינוך דיאלוגי
201	חינוך נרטיבי
212	המורה כאמן
219	אחרית דבר
223	רשימת המקורות וקיצוריהם
243	מפתח הנושאים
245	מפתח שמות

מבוא

אנו חיים בים של סיפורים, וכמו הדגים באותו פתגם
שיהיו האחרונים לגלות את המים, אנו מתקשים לתפוס
את המשמעות של שחייה בסיפורים.¹

וזה שכתוב "והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה"
רוצה לומר שהיו מאירים בסיפור יציאת מצרים הזה בכל
אותו הגלות כי סיפור הוא לשון הארה כמו שכתוב (שמות
כד, י) "כִּמְעָשָׂה לְבַנְתָּ הַסִּפִּיר וְכָעָצֶם הַשָּׁמַיִם לְטָהָר".²

אדם מגיע בפעם הראשונה בחייו לחצרו של רבי חסידי, ובמפגש הראשון
בניהם הרבי מספר לו סיפור. בסיומו אותו אדם יודע שחייו השתנו
לעד, וכי הוא מצא לו רבי.

תלמיד שואל את הרבי שאלה. במקום לענות לו בתשובה ישירה, הרבי מספר
לו סיפור מופלא, כמו מושיט לו כתב חידה המצפה לפיתורו.
חסיד חש כאב חד ברגלו. הרבי מספר לו מעשה שהיה, וכבמטה קסם הכאב חלף.
סיפורי חסידים רבים מנציחים רגעים כאלה ודומים להם, ומתוכם משתקפת
תמונה בה הסיפור משמש בידי הרבי כחוט העֶרְב ברקמת הקשר הנרקם בינו
לבין תלמידיו.

אחד החידושים הבולטים בתנועת החסידות הוא העמדת הסיפור כמדיום
מרכזי בעל משמעות דתית ורוחנית רבה. הבעל־שם־טוב היה ידוע כמספר
מחונן, שעשה שימוש נרחב בסיפורים וייחס להם משמעות רוחנית. בעקבותיו
רבים מאדמו"רי החסידות עשו גם הם שימוש במדיום זה. סיפורים שסופרו מרבי
לתלמידיו ובין התלמידים לבין עצמם מסופרים שוב ושוב, פושטים ולובשים
צורה.

1 ברונר, תרבות החינוך, עמ' 151.

2 הרב אברהם יהושע השל מאפטא, שפתי צדיקים, דף כו ע"ב.

ספר זה עוסק בפעולתו של הסיפור החסידי בממד הבין-אישי. נבחנים בו תפקידיהם של סיפורי החסידים במערכת היחסים בין הרבי לתלמידיו ופעולתם בהקשר זה: איזו אינטראקציה יוצר הסיפור בין הרבי לבין תלמידיו, כיצד נוצר הסיפור אצל הרבי, וכיצד הוא משפיע על התלמידים המאזינים לו. דגש מיוחד ניתן להתבוננות בסיפור כהתרחשות שמתקיימים בה רבדים נוספים, מעבר לרובד המילולי המתבטא בתוכנו.

אירוע ההיגוד, הסיטואציה הסיפורית, הוא אירוע שיש בו התרחשות פנימית אצל הרבי כמספר-יוצר וכמספר-מבצע, כפרפורמר. ראיית הסיפור כפרפורמנס קשורה למתן תשומת הלב לעיצוב התוכן, וכן לקשר שלו עם הקהל והחיים. ראייה זו מאפשרת להרחיב את המבט על הסיפור כאירוע חינוכי-דתי שיש לו היבט אמנותי ואסתטי; באמצעותו נרקמת זיקה בין המספר לקהל מאזיניו. עיון בסיפורים שסופרו במרחב שבין הרב לתלמיד יכול להעלות תובנות הן ביחס לסיפור וכוחו והן באשר להבנת ייחודיותה של מערכת היחסים בין החסיד לרבי. על אף שפע המחקרים שעסקו בסיפור החסידי, עד כה לא נעשה מחקר מקיף שמטרתו ניתוח פנומנולוגי של הסיפור ככלי חינוכי, ושל משמעות השימוש במדיום הסיפורי במרחב שבין הרבי לתלמידיו-חסידי. כמו כן טרם נערך מחקר המוקדש באופן בלעדי לבחינת הפילוסופיה החינוכית העומדת בתשתית הסיפור החסידי.

חטיבת הסיפורים שנוצרה בתנועה החסידית וסביבה היא אחת מהגדולות והעשירות בספרות היהודית.³ הסיפורים החסידיים קיבלו בתנועת החסידות מעמד דתי, ונתפסו כטומנים בחובם תכנים מיסטיים.⁴ תפיסה זו גרמה לכך שחסידיים עסקו באינטנסיביות באיסוף, עריכה, הדפסה והפצה של קובצי סיפורים.⁵ כך נוצרה תופעה ייחודית של שימור סיפורים כה רבים.⁶ מעבר

3 יסיף, **סיפור העם העברי**, עמ' 401. זאב קיציס העריך את מספר הכותרים של ספרות השבחים החסידית בכ-450. ראו: קיציס, **ספרות השבחים**, עמ' 7.

4 דן, **הסיפור החסידי**, עמ' 3-23. כן ראו: דן, **הנובלה החסידית**, עמ' 11-12; פייקאז, **חסידות ברסלב**, עמ' 85-101; קיציס, **ספרות השבחים**, עמ' 98-101.

5 היחס החסידי לסיפורי המעשיות ולספרי השבחים היה בתחילה דו-ערכי והתקבלותם מהוססת. היו שראו בהם מעין ספרות קריאה מהנה בלבד, ולא ספרות בעלת מטען רוחני עשיר ואמין. הד לכך ניתן למצוא בנימת ההתנצלות המשתמעת מן ההקדמות לרבים מספרי השבחים (וכן לדוגמה מהקדמתו של ר' נתן מברסלב לספר **סיפורי מעשיות** של רבו, ר' נחמן מברסלב). עם זאת, לטענתו של קיציס, בראשית המאה ה-20 הסתמן שינוי, והשילוב בין התפוצה הרחבה לה זכו הספרים ואמינותם של כותבים בעלי שיעור קומה, גרמו לכך שספרות השבחים הפכה להיות מרכזית וקנונית. ראו: קיציס, **ספרות השבחים**, עמ' 112-113.

6 יסיף, **סיפור העם העברי**, עמ' 407.

לתייעוד ולהדפסת הסיפורים בכתב, נוצרו בחסידות גם מסורות של היגוד סיפורי חסידים בהתכנסויות בעיתים שונות, כגון בין מנחה למערב, בשבת בבוקר, בזמן הסעודה השלישית ובסעודת מלווה מלכה.

המקום המרכזי שתפסה הצורה הסיפורית בתנועת החסידות הוא תופעה ייחודית שאין לה אח ורע בהיסטוריה היהודית. הבעש"ט ניהן ברגישות מיוחדת למשמעות השפה והדיבור, ועל כן בחירת המדיום להעברת מסריו אינה מקרית ויש לעמוד על משמעותה. משמעות זו מנוסחת בעיקרון שטבע מרשל מקלוהן: "המדיום הוא המסר".⁷ הצורה מעצבת את התוכן, ויתרה מכך, היא עצמה נושאת תוכן ומעבירה מסר. המדיום מכתב את אופייה של התקשורת שנוצרת באמצעותו וכן את הפרשנות לתוכן שנוצק בו.⁸

בעולם מושגים אחר, ר' שניאור זלמן מלאדי טען כי "שורש הכלים גבוהים משורש האורות".⁹ לתפיסתו, שורשו של הכלי, שניתן להקבילו למדיום, גבוה משורשו של האור, של התוכן הנוצק לתוכו. הוא מסביר זאת בכך שהאור תלוי בכלי על מנת להופיע. ללא הכלי אין לאור קיום בעולם. כמו כן, בכלי קטן יהיה מעט אור, והגדלת הכלי תאפשר הופעה של אור רב יותר. יתרה מכך, אופיו של הכלי מעצב את האור המזדהר ממנו. הבחירה במדיום של סיפור היא אם כן בחירה בצורה, בכלי, אך זו גם בחירה המעצבת את המסר, התוכן והאור שעולים ממנו.

בחירתו של הרבי להעביר את דבריו לחסידים באמצעות סיפור או דרשה היא בחירה המשפיעה על התוכן ומעצבת אותו. תוכן המועבר באמצעות סיפור יוצר עם המאזינים לו תקשורת בעלת אופי שונה מתוכן המועבר באמצעות דרשה. כמו כן, אפשרויות הפרשנות לתוכן משתנות בין המדיה השונים. הסיפור במהותו פתוח לפרשנות ולרב-קוליות, לעומת הדרשה שפעמים רבות נושאת רעיון מסוים שעל השומעים לפצחו ולהבינו. יתר על כן, הסיפור הוא ביטוי אמנותי-פואטי ויש לעמוד על משמעותה של הבחירה לעשות שימוש דווקא בו. חוקר הסיפור החסידי יואב אלשטיין טען כי יצירת הסוגה של הסיפור החסידי כעומדת לעצמה, קשורה לחידוש הרוחני שנשאה עמה החסידות – החסידות כתנועת תחייה דתית הייתה זקוקה למדיום שיבטא את חדשנותה. על פי אלשטיין, לסיפור תכונה כפולה: מחד הוא משקף אידיאה רוחנית ומאידך חומריו הם האירועים במציאות; הוא משלב יחד "אידיאה ונראטיבה". הסיפור

7 מקלוהן, המדיה, עמ' 18.

8 גורביץ' וערב, אנציקלופדיה של הרעיונות, עמ' 562.

9 מאמרי אדמו"ר הזקן, עניינים א' עמ' פ"ג.

החסידי הוא אם כך ביטוי לאמונה דתית השואפת לגלות את הניצוץ האלוהי החודר לכל מישורי המציאות ומחבר יחד רוח וחומר.¹⁰

כאמור, מרכזיותו של הסיפור בחסידות באה לידי ביטוי בתופעת "קידוש הסיפור", הווה אומר, המגוון הרחב של סיפורים שסיפרו האדמו"רים וסיפורים שסופרו על אודותיהם והתיעוד הנרחב שלהם, העלאתם על הכתב והדפסתם בספרים שקיבלו מעמד כשל ספרי קודש. היחס המיוחד לסיפורים בא לידי ביטוי גם בפיתוחה של מעין תיאוריה רפלקטיבית על אודות מעשה הסיפור.¹¹ תורות חסידיות רבות עוסקות בניסיון להסביר את מהותו של הסיפור, את מעלתו על פני אופני דיבור אחרים, ואת מקומו בעבודת ה'. החסידות ראתה את מעשה הסיפור כחלק מעבודת ה' וזאת בשלושה היבטים עיקריים: הסיפור כלימוד תורה, הסיפור כתפילה והסיפור כעבודה בגשמיות וכהעלאת ניצוצות.¹² באשר לסיפור כלימוד תורה, הסבר חסידי נפוץ לכוחם הרוחני של סיפורים נעוץ בדמיון הלשוני בין המילה "סיפור" למילה "ספיר". הספיר הנה אבן טובה ונוצצת שנקשרה במדרגות רוחניות עליונות ובגילוי אלוהות.¹³ עשר הספירות המופיעות בשפת הקבלה קשורות הן להיותן גילוי של אור אלוהי – ספיר, והן לאופן שבו הן מספרות את סיפורה של האלוהות. וכפי שמופיע בספר הבהיר:¹⁴ "אמאי קרי ליה ספירות, משום דכתיב (תהלים יט, ב) 'השמים מספרים כבוד אל'".

החיבור בין הספירות לבין הספר והסיפור קשור לתפישת השפה המיסטית בחסידות, הרואה באותיות ובמילים כלים לאור האלוהי ולביטוי הרוח האינוסופית. השפה מאפשרת ליצור ייחוד בין רוח אלוהים לרוח האדם, והדיבור הוא מעין גילוי מצומצם של ההווה האלוהית המופשטת.¹⁵ האור האלוהי הנאצל אל העולם במערכת הספירות הקבלית מתגלה גם דרך המילים הכתובות בספר והנאמרות בקול.

הדמיון שבין המילים "סיפור" ו"ספיר" נדון בדרשות חסידיות. כך למשל נכתב בשם הרב אברהם יהושע השל מאפטא, על מצוות סיפור יציאת מצרים:

- 10 אלשטיין, מעשה חושב, עמ' 48. ראו גם: אלשטיין, האקסטזה, עמ' 111.
- 11 על נושא זה ראו גם: פייקאו', חסידות ברסלב, עמ' 86-87; נגאל, הסיפור והחסידים, עמ' 133-144.
- 12 וראו בהרחבה: הר שפי, אור חוזר, ערך סיפור, עמ' 537-560.
- 13 שמואל כה, י: "ותחת רגליו כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטהר" וכן יחזקאל א, כו: "וממזל לרקיע אשר על ראשם, כמראה אבן ספיר דמות כסא".
- 14 סעיף 87.
- 15 ראו: אליאור, חירות על הלוחות, עמ' 60-83.

ו"ש [וזה שכתוב] והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה ר"ל [רוצה לומר] שהיו מאירים בסיפור יציאת מצרים הזה בכל אותו הגלות כי ספור הוא לשון הארה כמ"ש [כמו שכתוב] כמעשה לבנת הספיר וכעצם השמים לטוהר והגלות נקרא לילה.¹⁶

מעשה הסיפור אינו רק היזכרות בעבר אלא החיאתו. החכמים מאירים על ידי הסיפור את חשכת הגלות בימיהם, ומכוח סיפור יציאת מצרים הם מאירים גם את זמנם באור הגאולה.

נוסף לכוחו של הסיפור לפעול בממד הלאומי, גם האדם הפרטי יכול להאיר את חייו באמצעות מעשה הסיפור:

וזה יש לומר שמרומז בפסוק זה ספר [תולדות אדם] (בראשית ה, א) [היינו התורה שנקראת ספר לשון ספיר גזרתם יחד מאירות¹⁷ על שם שמנהיר עינין דמשתדלין בה¹⁸] [ארמית: שמאיר את עיני המשתדלים בה] [...] תולדות אדם היינו כל מעשיו של אדם נקראים תולדות [...] ועל ידי התורה הוא מנהיר ומבהיק הדיבורים של אדם שפגם בהם [...] כן יש לומר ספר מלשון סיפורי דברים והיינו אפילו כשמדבר שיחת חולין והם חולין שנעשו על טהרת הקודש היינו שהוא דבוק בשעת שיחתו לחכמה שנקרא קודש בזה הוא מספר ומזהיר ומבהיק תולדות אדם.¹⁹

לדבריו של ר' אפרים מסדילקוב, כאשר סיפור חייו של האדם, "תולדות אדם", מחובר בשורשו לספר, דהיינו לתורה ולקדושה, אזי הוא בבחינת ספיר; הוא הופך להיות מאיר ובהיר.²⁰ אם כן, המדיום הסיפורי נתפס כבעל פוטנציאל לנשיאת

16 שפתי צדיקים, דף כו ע"ב. ראו גם: שיח שרפי קודש חלק א, אות ק"א, עמ' 21.
17 מתוך הפיוט "אל מסתתר" מאת ר' אברהם מימין המבוסס על הפסוק באיכה ד, ז: "אֶדְמוּ עֵצִים מִפְּנֵינִי סִפִּיר גִּזְרָתָם".

18 על פי זוהר, רעיא מהימנא, כך ג (במדבר) פרשת פנחס.
19 דגל מוחנה אפרים, פרשת בראשית, ד"ה זה ספר תולדות אדם, ב' ע"ב. וראו גם שם, ליקוטים, ד"ה כל המרבה לספר, קי"ג ע"א.

20 וריאציה נוספת על הקשר בין הסיפור לאבן הספיר מצויה בדרשה חידתית המובאת משמו של ר' יעקב מאוסטרהא (ספרן של צדיקים, עמ' 32): "אמר 'ויסדתיך בספירים' [ישעיהו נד, יא] זו סיפורי צדיקים". הפסוק שעליו מסתמכת דרשה זו הוא: "עֲנִיָּה סֶעֱרָה לֹא נִחְמָה הִנֵּה אֲנִי מְרִבֵּץ בְּפוּךְ אֶבְנֵיךָ וְיִסְדֵּיתִיךָ בְּסַפִּירִים". אפשר להבין את דבריו של ר' יעקב מאוסטרהא כך: על ידי עיסוק בסיפורי הצדיקים, גם מי שמרגיש את חייו כעניים

מטען רוחני וערוץ שביכולתו לשקף את ההארה האלוהית בעולם הנברא ואת השתלשלות הספירות.²¹

אפשרות נוספת להסבר תפקידם של סיפורים בכלל וסיפורי התורה בפרט, הוא ראייתם כ"לבושים". על פי תפיסה זו, את התורה במקורה האלוהי המופשט בני האדם אינם יכולים להכיל משום עוצמת האור והסוד שבה, ולכן היה צריך לצמצמה ולהלביש אותה בלבוש גשמי שאפשר לשמוע אותו ולדבר על אודותיו. הסיפור, המסתיר בתוכו את הסוד, מכונה בשפה קבלית "לבוש": כמו הבגד העוטף ומכסה את גוף האדם, כך הסיפור עוטף ומסתיר את הסוד הגנוז בו.²² הבעש"ט היה ידוע בכך "שהיה מספר מעשיות ודברים חיצוניים ובהם היה עובד ה' בחכמתו הזכה והטהורה שהיה לו".²³ תכונה זו של שימוש בסיפורים כלבושים לסודות מאפיינת רבים מאדמו"רי החסידות.²⁴

בנוסף לקשר שנוצר בין סיפורי המעשיות ללימוד התורה, היו שהצביעו על קשר ביניהם לבין ערוץ מרכזי אחר בעבודת ה': התפילה. בדומה לעבודת התפילה, לסיפור החסידי יוחס כוח תיאורגי ויכולת השפעה על האל. על הבעש"ט נאמר שהיה פונה לסיפור במקרים שבהם לא היה בידי התפילה לסייע:

והבעל-שם-טוב זכר צדיק וקדוש לברכה, היה יכול על ידי ספור מעשה ליחד יחודים כשהיה רואה שנתקלקלו צנורות עליונים ולא היה באפשר לתקן אותם על-ידי תפלה היה מתקנם ומיחדם על ידי ספור מעשה.²⁵

סיפורי המעשיות עוסקים במתרחש במציאות, על פני האדמה, והצדיק העוסק בהם ומעלה אותם למדרגה עליונה יוצר בכך ייחוד של עולמות עליונים ותחתונים

וסוערים, יכול למצוא להם יסוד ועוגן ולכונן אותם על אותן "אבנים טובות" המצויות בסיפורים על אודות הצדיקים.

21 וראו את טענתו של דן (הסיפור החסידי, עמ' 46), שלפיה הדבר שעמד בבסיס סיפור הסיפורים בחסידות היה האמונה כי כל סיפור הוא הסתרה של קבלת האר"י שבכוחו של הצדיק לחשוף אותה.

22 בעניין זה ראו למשל: רבי חיים מצאנז, דברי חיים על התורה, חנוכה, עמ' כב. על התורה כלבושים ראו למשל: זוהר חדש, פרשת בלק, מאמר "דרך כוכב מיעקב". על הסיפור החסידי כלבוש ראו גם: אלשטיין, מעשה חושב, עמ' 42-47.

23 דגל מוחנה אפרים, פרשת וישב, ד"ה וישב יעקב, דף כב ע"ב.

24 ראו למשל: זוהר חי, בראשית חלק שני, פרשת ויחי, דף שצה ע"א; אוהב ישראל, בסוף הספר תחת הכותרת: "ממדרגותיו הנוראים", אות ט'. לדיון ביחס שבין הסיפור כ"לבוש" לסיפור כ"ייחוד" ראו: הר שפי, הסיפור הפועל, עמ' 65-80.

25 סיפורי מעשיות, בהקדמה. וראו גם: אידל, החסידות, עמ' 340-346.

ומעין זיווג בין ה"מיינ הנוקבין", המים הנקביים, התחתונים, לבין ה"מיינ הדכורין", המים הזכריים, העליונים. פעולה זו של ייחוד היא כפעולת התפילה שנועדה לחבר בין "קודשא בריך הוא" ל"שכינתיה", ולכן יש לסיפור כוח לפעול ולהשפיע על האלוהות, ובעקבות כך גם על המציאות.²⁶ מעשה הסיפור הוא מעין תנועה של ירידה לצורך עלייה; הצדיק מנמיך את עצמו אל עבר האנשים הפשוטים, מדבר עמם שיחות חולין, מאזין לסיפוריהם ומספר להם מסיפוריו, ובשיחות אלו הוא מרומם אותם ומקרבם לתורה. הדיבור הפשוט יכול להפוך לתפילה אם בוחר האדם להפנות את מילותיו לשמים. בכך יש העלאה של יסוד נמוך אל הגבוה ביותר וייחוד בין העולמות התחתונים לעליונים. כמו התפילה, גם פעולת הסיפור היא פעולה "מלמטה למעלה", כלומר כזו המכוונת מן האדם אל האל ונובעת מ"אתערותא דלתתא".

הסיפור אוסף את חומרי החיים והמציאות האנושית, ובאמצעותם יוצר פנייה אל האלוהים או מעורר את הלבבות לגעגוע אליו. הסיפור מתחיל מנקודת מוצא של עיסוק בסיפורי העולם, אולם השיחה המתגלגלת על אודות סיפורים אלו הופכת לסיפור מעשה הנובע מלבו של הרבי, שדרך הסיפור מצביע על האלוהות הטמונה בכול. כלומר סיפור הוא היכולת לראות את המציאות כמחוברת וכקוהרנטית. הוא מאפשר לראות את הקשר בין דבר לדבר ולקשור את חלקי המציאות לכדי עלילה לכידה שיש לה התחלה, אמצע וסוף. בדומה לתנועת התפילה, מעשה הסיפור קשור ברצון להביט על המציאות כאחדותית ובעלת פשר.²⁷

סיפורי המעשיות שסיפרו הצדיקים נקשרו גם לדימוי הקבלי של העלאת הניצוצות. על פי קבלת האר"י, בעקבות האירוע הקוסמי של שבירת הכלים נפלו ניצוצות קדושים אל הקליפות, אל העולם החומרי הארצי. תפקידו של האדם הוא להעלות את אותם ניצוצות קדושים לשורשם על ידי חשיפת הקדושה המצויה בעולם החומר ובפרקטיקות הכרוכות בו כאכילה, שינה, פרנסה, ריקוד וניגון ועוד.²⁸

בהקשר לסיפור החסידי – לצדיק יוחסה היכולת לחשוף את הרובד הנסתר הטמון בסיפורי עמים ובסיפורים שמספרים המוני העם ולהעלות את הניצוצות

- 26 דגל מחנה אפרים, ליקוטים, ד"ה שמעתי, קיג; תולדות יעקב יוסף, עמ' נז, פרשת שמות.
 27 בהקשר זה מעניין לציין כי ר' נחמן מברסלב נטה להשאיר חלק מסיפוריו ללא סוף. צבי מרק הסביר את הגעגוע לשמיעת סוף הסיפור כביטוי לתקווה משיחית לפדות ולגאולה. מרק, כל סיפורי רבי נחמן מברסלב, עמ' 21-22.
 28 על הסיפור כהעלאת ניצוצות ראו: דן, הסיפור החסידי, 49-54. ראו גם: קויפמן, בכל דרכיך, עמ' 74-75.

הטמונים בהם. רק הצדיק, שמחשבתו דבוקה בעולמות עליונים, יכול לשמוע בסיפורי מעשיות – הנשמעים לאוזניים רגילות כדברים גשמיים ובטלים – דיבורים רוחניים וקדושים.²⁹ פעולה זו של העלאת דיבוריהם של המוני העם למקום עליון, נתפסת כחלק ממיוש הצו: "בכל דרכיך דעהו" (משלי ג, ו).³⁰ בחסידות שוזרת הסיפוריות כחוט השני רבים מן המפגשים בין הרבי לתלמידיו. ציפי קויפמן הציעה כי מרכזיותו של מדיום הסיפור בחסידות מעיד על חינוך לחשיבה ולדתיות נרטיבית. לדבריה, החסידות תרה אחר האיוון בין הקוטב הנורמטיבי לקוטב הנרטיבי, על כן היא נותנת את הדעת לא רק על הכללי והעקרוני המשתקף בדרשות, בהגות ובחיים ההלכתיים, אלא גם על הייחודי, על הרגע החולף, שיש באפשרותו להפוך לסיפור.³¹ כמו כן מאפשרת הבחירה בסיפורים השמעת קולות של אנשי שוליים למיניהם שברגיל אינם נשמעים. השמעת הקול השונה מבטאת כמיהה למפגש עם האינסוף על ריבוי הפנים והביטויים שלו במציאות. תופעה זו קשורה למבנה החברתי החדש שכוונה החסידות, שבו הגיבור אינו רק הצדיק; גם האיש הפשוט יכול להתגלות במעלתו. מבנה זה משתקף גם בסיפורים. בהנחת אנשי ונשות שוליים ניתן מקום לשיח אחר ולעמדות שבדרך כלל אינן נשמעות, ובכך מהווה הסיפור החסידי מדיום שיש לו פוטנציאל חתרני.³² ברצוני להציע אם כן לראות את מערכת היחסים בין הרבי לתלמידיו כדוגמה לחינוך נרטיבי, ולנסות להבין באמצעות הסיפורים השונים מהו חינוך זה.

לא ניתן להפריד בין האופי החינוכי-דיאלוגי-בין-אישי של הסיפור ובין הכוח הרוחני-מיסטי-דתי שיוחס לו בהגות החסידות; סיפורי החסידים מחזיקים בעת ובעונה אחת רובד מטפיזי ורובד בין-אישי. הבנת המטען המטפיזי שנושאים הסיפורים הכרחית לירידה לעומקם. התמה המרכזית העולה מן ההגות החסידית על מעשה הסיפור קשורה בחיבור בין פנים לחוץ, בין עליונים לתחתונים, בין העולם הנברא לאלוהות ובין אדם לבוראו. באופן דומה, בקריאה בסיפורים מתוך פרספקטיבה חינוכית בולט האופן בו הסיפורים משמשים לחיבור בין-אישי וליצירת התקשרות וקרבת לב בין הצדיק לחסידים. אם כן, היסוד המחבר הוא

29 דגל מחנה אפרים, פרשת וירא ד"ה וירא אליו, ח' ע"ב. וראו: קויפמן, *בכל דרכיך*, עמ' 568. במקום אחר הביא הדגל מחנה אפרים דברים ששמע בשם הבעש"ט, ובהם הוא מתאר את השימוש בסיפורים שמספרים המוני העם או בסיפורים הקיימים בתרבויות זרות כמעין פעולה של גיור, הכנסת הנפש הטמונה בסיפור "תחת כנפי השכינה" וחשיפת הניצוצות הקדושים המחיים אותה. ראו: דגל מחנה אפרים, פרשת לך לך ד"ה ואת הנפש, ו' ע"ב.

30 ראו בהקשר זה: לדברג, *השער לאין*, עמ' 89.

31 קויפמן, דתיות נרטיבית, עמ' 116, 125.

32 קויפמן, *לידה והולדה*, עמ' 97-100.

שעומד בבסיס הקריאה בסיפורים בספר זה, תוך התמקדות באופן שבו משמש הסיפור בחיבור בין הרבי לתלמידיו.

הסיפור החסידי נמצא בתפר בין סיפור שבעל-פה לסיפור שבכתב. הסיפורים סופרו תחילה בעל-פה על ידי הרבי לתלמידיו. בשלב מאוחר יותר הם הועלו על הכתב אך שימרו את האופי האוראלי והחיוני הראשוני שלהם.³³ כך נוצר מעין יצייר כלאיים, שמצד אחד נוצק לתוך המדיום של הסיפור הכתוב שעיצב אותו באופן מסוים, וככזה יש בו ממד פואטי והוא נענה לקריאה בכלים ספרותיים, ומצד שני הורתו במסורת שבעל-פה, בביצוע שנוצר למען קהל שומעים מסוים, ולעיתים פשט ולבש צורה באירועי היגוד וביצועים שונים.

על פי וולטר בנימין, המאפיין המרכזי של כל סיפור הוא יכולתו להימסר בעל-פה, לעומת יצירה ספרותית שראשיתה בטקסט כתוב ואין לה קיום בלעדיו. יתרה מכך, כל סיפור הוא פריים של סיפורים רבים שהועברו בעל-פה מדור לדור וממקום למקום.³⁴ לאור דבריו של בנימין ניתן לומר כי ה"על-פה" אינו רק צורת הביצוע הראשונית של הסיפור אלא הוא תכונה אימננטית שלו.

המתח בין העל-פה לכתב וסוגיית התייעוד של הסיפורים העסיקו מאוד את האדמו"רים בעיקר בראשית דרכה של החסידות. כיצד משפיעים התייעוד וההעלאה על הכתב של הסיפורים על הסיפורים עצמם? יתרה מכך, כיצד מושפעים מכך הרבי והתלמידים המאזינים, היודעים כי רבים מן הסיפורים והדרשות עתידיים לעלות על הכתב?

להלן דוגמה לקושי המתלווה לרצון לתעד:

[...] וכאשר סיים 'ר' אהרן פרלוב, הרבי מקוידנוב] מאמר זה אחזהו מרירות גוראה עד שהי' [ה] גראה בו אותות כלות הנפש ממש. ועיני הכל ראו בפומבי איך עושים תשובה ואי אפשר לצייר עלי הגליון תנועה פנימיות. אשרי עין ראתה זאת.³⁵

הניסיון לתעד את התוכן והצורה גם יחד קשה מאין כמוהו. את תוכן הדברים שנאמרו, את המילים עצמן ניתן להעלות על הכתב, אך "לצייר עלי הגליון" את מנגינת הדברים, את מבע הפנים, את מחוות הגוף – למסור במילים את הסיטואציה החיה – זהו מעשה בלתי אפשרי.

33 ראו: נגאל, אור חדש, עמ' קנד; אלשטיין, האקסטזה, עמ' 34-35.

34 בנימין, כתבים, עמ' 181.

35 זכר צדיק, עמ' ז. וראו דוגמאות דומות אצל קיציס, ספרות השבחים, עמ' 181-182.

סיפורי השבחים החסידיים שיובאו להלן הם ניסיון שעשו עדים ומסרנים שונים לתפוס את הרגע החי, את ההתרחשות האותנטית שבין הרב לתלמידיו, ולתעדה בכתב. על הקורא את הסיפורים לנסות ולהפשיטם מן הלבוש של הכתב ולשחזר באמצעותם, בעיני רוחו, את ההתרחשות החיה, את רובד העל-פה שלהם.³⁶ ניתן לראות ספרות זו כמעין הקלטה של סיפורים אותנטיים שנוצרו ועברו בעל-פה בקרב החסידים. ספרות זו אוצרת בתוכה לא רק את המסורות עצמן אלא גם את התרבות האוראלית שבתוכה נוצרו. היא מקדשת את העלאת הסיפורים על הכתב ובה בעת מנסה לשמור על איכויות של דיבור בעל-פה. כפילות זו השפיעה על עיצוב הסיפורים כבעלי אופי מעט מרושל, אסוציאטיבי וספונטני, על מנת לשמר את התרבות האוראלית. יחד עם זאת, יצירת מסורת כתובה העניקה לסיפורי השבחים הנמסרים בעל-פה מעין חוט שדרה המאפשר להישען עליו ולהבטיח את המשך קיומן. המסורות שבעל-פה והמסורות שבכתב מתקיימות במקביל ומקיימות ביניהן יחסי גומלין.³⁷

סיפורי החסידים, רובם ככולם סופרו בידיש, שהייתה שפת הדיבור הרווחת בתנועה החסידית. למרות זאת, רוב קובצי הסיפורים החסידיים נכתבו בעברית, "לשון הקודש", כביטוי לקידוש הסיפור.³⁸ למעבר מידיש, שבה סופר הסיפור, לכתובה בעברית, היו כמה השפעות. ראשית, לשפת הסיפור נוצרה הגבהה הקשורה לעצם מעשה הכתיבה אך גם לכך שהשפה העברית הידועה לכותבים לא הייתה שפת היום-יום שלהם אלא שפת התורה והתפילה, שפת המקורות. הגבהה זו יצרה מצד אחד שפה פואטית, שהעשירה את הפן הספרותי של הסיפור, אך מן הצד השני פגמה בישירות ובמיידיות של שפת המקור.³⁹ שנית, הדבר גרם לשיבושים רבים בשל תרגום לא מדויק מידיש לעברית או משום שהמבנה התחבירי היידיש אינו מקובל בעברית.⁴⁰

לעובדה שהסיפורים החסידיים המצויים בידינו הם תרגום משפת המקור ישנן כמה משמעויות. ראשית, החברה החסידית הייתה חברה אוראלית המושתתת

36 להרחבת הדיון על סיפורי על-פה וכתב ראו: אלשטיין, **בואו לתקון**, עמ' 463-466; פדיה, מחוץ לשיטה.

37 קיצים, **ספרות השבחים**, עמ' 181-188.

38 שמרוק, **ספרות יידיש**, עמ' 213. לטענתה של ציפי קויפמן במאמרה 'דו לשוניות', כבר מראשית החסידות הוענק ליידיש מעמד של קדושה לצד לשון הקודש, וזאת בשל היותה שפת התפילה האישית, שפת הצדיק ועוד. בכך ישנה הרחבה של תפיסת הלשון הקבלית והכלתה על שפה שאינה עברית, כחלק מטשטוש הגבולות בין קודש לחול ותפיסת העבודה בגשמיות. וראו גם: רייזר ואבן מעשה, **שפת אמת**, עמ' 40-55.

39 גריס, **הספר העברי**, עמ' 129.

40 הנדלר, **הסיפור החסידי**, עמ' 198-200.

על שפת היידיש, והשפה היא שיקוף של החברה. הסיפור המתורגם אינו שיקוף מדויק של החברה החסידית או של הסיטואציה אלא תרגום שלה על כל מורכבותו. מעבר להתרחקות התרגום מהעברה של הסיפור כהווייתו, כל תרגום מעצב את הסיפור מתוך פריזמה פרשנית מסוימת.⁴¹ עם זאת, ניתן לראות את המאמץ שעשו מתרגמי הסיפורים לעברית לשמר את חיוניותו של הסיפור על אף התרגום על ידי שימוש בדיגלוסיה – דו-לשוניות – במעבר ליידיש, שנעשה פעמים רבות בציטוט דברי הגיבור ביידיש ולא בעברית.

רוב רובו של קורפוס סיפורי החסידים המצוי בידנו כתוב עברית ועשיר בהרבה לעומת החומר ביידיש. יתרה מכך, רוב החומר ביידיש מקביל למה שנכתב בעברית. על כן הסיפורים שיידונו בספר זה, כמו רוב המחקר הקיים על סיפורי חסידים, נכתבו בעברית. עם זאת, בשל מעברי השפה היכולת להבין את הסיפורים באופן מלא לוקה לעיתים בחסר ובחלק מהסיפורים ה"גשמעקט" חסר מן הספר.

ספר זה עניינו בשני סוגים של מקורות סיפוריים: סיפורי מעשיות שסיפרו הצדיקים החסידים, וסיפורי שבחים, המכונים גם סיפורי הגיגורפיה – סיפורי צדיקים שסופרו על אודות הצדיק על ידי חסידיו, או סיפורי צדיקים שסיפר הצדיק על אודות צדיקים אחרים.⁴² לצורך המחקר שעליו מבוסס הספר סקרתי את רוב הקורפוס של סיפורי החסידים המצוי תחת ידינו, סיפורים שנכתבו בעברית, מראשית הדפסת הספרים בחסידות ועד מלחמת העולם השנייה, למעט יוצאי דופן בודדים מאוחרים יותר.⁴³ מתוך כ-350 ספרים וספרונים בחרתי עשרים וארבעה סיפורים. השתדלתי לבחור את הנוסח הקדום ביותר או זה שנראה אותנטי ביותר.⁴⁴ המשותף לכל הסיפורים שנבחרו הוא שהם

41 גריס, ספר סופר וסיפור, עמ' 49.

42 דביר-גולדברג הצביעה על היעדרם הבולט של מחקרים המוקדשים לסיפורים שסיפרו צדיקי החסידות (להוציא סיפורי ר' נחמן מברסלב) כתופעה ייחודית. ספרי מהווה במידה רבה המשך ליעד שסימנה במחקרה החלוצי. ראו: דביר-גולדברג, הצדיק החסידי, עמ' 11.

43 בחיפוש קובצי הסיפורים עשיתי שימוש ברשימה הביבליוגרפית החלקית שהכין מרטין בובר לספרו אור הגנוז וכן ברשימה הביבליוגרפית המקיפה שהכין זאב קיציס בעבודתו. ראו: קיציס, ספרות השבחים, עמ' 215-310.

44 וראו בעניין זה הערתה של דביר-גולדברג (הצדיק החסידי, עמ' 20) על אמירה ששמעה משמו של יעקב לוינגר, שטען כי "בספרות החסידית לא תמיד הקרוב הוא אכן האותנטי", ולעיתים סיפורים מאוחרים משמרים מסורות אותנטיות לא פחות, ואף יותר, מסיפורים קדומים. לא נעשה כמובן שימוש בעיבודים מודרניים "ניאו רומנטיים" או "ניאו חסידיים", כפי שהם מכונים, משל בובר, עגנון, ברדיצ'בסקי ואחרים, אלא במסורות פנים-חסידיות בלבד. על עיבודים אלו ראו למשל: גריס, הספר העברי, עמ' 385-394; רוס, מסורת אהובה ושנואה; מאיר, דמותו המיתולוגית של הבעש"ט, עמ' 65-78.

מתארים את הסיטואציה הסיפורית, משמע ההקשר בו סופר הסיפור, הרקע מתוכו נוצר, וברוב המקרים גם את תיאור התגובה לסיפור או את השפעתו על המאזינים לו, כלומר סיפורים בהם בסיפור עצמו נמסר דבר-מה על פעולת הסיפור. רוב הסיפורים טרם נידונו במחקר. כולם סיפורים שסופרו בסיטואציה של מפגש בין הרבי לתלמידו או לתלמידיו, ועל כן ניתן לקרוא בהם כמשקפים סיטואציה חינוכית.

הספר אינו מפריד בין תקופות, על אף החלוקה הקיימת במחקר בין החסידות המוקדמת לחסידות המאוחרת, והחלוקה הנוגעת למעבר מ"חבורה" ל"תנועה"⁴⁵ וחלוקת אפשרויות נוספות, זאת מתוך התפיסה כי למרות האפשרות ליצור אבחנות וחלוקות, עדיין ישנה החסידות, בה"א הידיעה, כתנועה מובחנת, וכך גם לגבי חלוקות גיאוגרפיות. אכן לא דומה חסידות פולין לחסידות הונגריה או לחסידות ברוסיה הלבנה, וגם לתת-החסידויות והחצרות שבתוכן, אך למרות זאת קיים מכנה משותף לכולן.⁴⁶

הצדיקים שסיפוריהם מובאים בספר זה הם (על פי סדר הא-ב):

ר' אברהם מפהרביש'ה, ר' אלימלך מליז'נסק, ר' דב בער ממזריטש, ר' דוד מלולוב, ר' חיים מצאנז, ר' חנוך מאלכסנדר, ר' יחזקאל מקוזמיר, ר' יעקב אריה מרדזימין, ר' יצחק מנסכיז, ר' ישראל מרוז'ין, ר' לוי יצחק מברדיטש, ר' משה מקוברין, ר' משה לייב מסאסוב, ר' נח מלכוויטש, ר' שלום שכנא מפהרביש'ה, ר' שלמה מרדומסק, ר' שמואל וילנר מהאליץ, ר' שמואל צבי מאלכסנדר.

הביוגרפיות והמידע ההיסטורי הנחוץ להכרת כל אחת מהדמויות המוזכרות בפרקי הקריאה בסיפורים מצויים בתמצית בהערות שוליים עם הפניות להרחבת הקריאה על אודותיהם.

כל הסיפורים הובאו בלשונם המקורית ללא שינוי או התערבות. השלמת מילים חסרות, פתיחת ראשי תיבות ותרגום מילים שאינן בעברית מובאות בסוגריים מרובעים. כל ההדגשות הן שלי אלא אם צוין אחרת.

הפרק הראשון הפותח את הספר עוסק בדמותו של הרבי כמספר-יוצר וכן עומד על הקשר בין מושג הפרפורמנס לבין מעשה הסיפור.

45 על חלוקות אלו ראו למשל: אטקס, מחבורה לתנועה; אליאור, חירות על הלוחות, עמ' 9-24; גלמן, השבילים היוצאים מלובלין, עמ' 13-18.

46 ראו: יעקבסון, החסידות, עמ' 7, הטוען כי למרות הפיצולים שהתרחשו בחסידות לאורך השנים, "טבועה תורתה בחותם של אחדות רעיונית, שמתקיימת בה וחוזרת ומתגלה גם בדורותיה המאוחרים". באופן דומה ציינה עדה רפפורט-אלברט כי זוהוה הקולקטיבית התנועתית של החסידות התגבשה והתקיימה במקביל לגיבוש זהויות פרטיקולריות בתוכה (רפפורט-אלברט, התנועה החסידית, עמ' 183-245).

בלב הספר שישה פרקים שבהם מוצעת קריאה בעשרים וארבעה סיפורים, המחולקים לשישה נושאים, שכל אחד מהם מדגים אופן פעולה אחר של הסיפור במרחב הקשר שבין הרבי לתלמידיו: סיפורים שסופרו במפגש הראשון שבין הרבי לתלמיד והסיפור הוא היוצר את הפיכת הלב בקרב התלמיד ההופך לחסיד; סיפורים "מעוררים" שבהם הסיפור משמש כמדיום היוצר השפעה מטלטלת או משחררת על שומעיהם; סיפורים שסופרו כמענה לשאלה שנשאלה; סיפורי מראה ששימשו כדרך לשקף התנהגות או לבטא ביקורת; סיפורים מרפאים שבהם ההאזנה לסיפור הביאה עמה מרפא לחולי או כאב, וסיפורים שבהם חל היפוך והתלמיד הוא המספר את הסיפור לרבו.

הפרק האחרון פוסע במשעול של שלושה מושגי יסוד המצויים בשיח הפילוסופיה של החינוך: חינוך דיאלוגי, חינוך נרטיבי, והמורה כאמן. שלושת המושגים נבחנים לאור דבריהם של הוגים שונים שסוגיות אלו נוכחות בכתביהם. ההגות החינוכית מאפשרת להרחיב ולהעמיק את המבט על מעשה הסיפור החסידי כהתרחשות חינוכית.

הקריאה שאציע בסיפורים היא קריאה ספרותית העושה שימוש בכלים מגוונים מתורת הספרות על מנת לחשוף את המשמעותות הגלומות בסיפור ולחלץ ממנו תובנות חינוכיות. הקריאה בסיפורים תהיה מתוך תנועה כפולה: מחד, חיפוש אחר התשתית הרוחנית שממנה נובע הסיפור, דרך תורות חסידיות או מקורות אחרים היכולים לשפוך אור על הסיפור; מאידך, התחקות אחר עקבות הפעולה החינוכית שבסיפור. עם זאת אדגיש כי הקריאות בסיפורים הן בגדר הצעה אפשרית בלבד, הצעה שניסיתי לבססה כמיטב יכולתי, אך בהחלט איני טוענת כי היא הקריאה האפשרית היחידה. יתרה מכך, במידה רבה כוחם של הסיפורים הוא בכך שלעולם יישארו בלתי פתורים עד תומם.

וולטר בנימין תיאר שני סוגים של משלים: האחד דומה לסירת נייר, שכאשר נפתחים קיפוליה נעלמת הסירה כליל ונותר דף נייר חלק. המשל מתפרש באופן כה מוחלט, עד כי כביכול כל משמעותו מונחת על כף היד כנייר פתוח, ללא קפל וקמט. לעומת זאת, המשל מן הסוג השני דומה לפרח שכאשר עלי הכותרת שלו נפתחים הניצן הופך לפרח; משהו שהיה חבוי בניצן התגלה כלפי חוץ אך הוא עדיין כומס סוד. הנמשל מסוג זה אינו כהסרת הלוט מעל כל הסודות הגנוזים במשל, אלא הוא נותר כסוג של שירה.⁴⁷ הפרשנות המוצעת לסיפורים היא פרשנות המשתדלת לא להעלים את הסיפורים עצמם ולהאפיל עליהם, אלא מציעה להם פשר תוך שהיא מחזקת את קיומם בנפרד ממנה.

תקוותי היא כי הקריאה בסיפורים השונים תחשוף טפח מן הסודות הגנוזים במעשה הסיפור, מדיום הפועל על נפשנו בצורה חמקמקה ורבת-פנים, ובמערכת היחסים הייחודית, המופלאה והמורכבת שבין מורה לתלמידיו.

תודות

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטורט שכתבתי בהנחייתו המסורה של פרופ' אבינועם רוזנק. פרופ' רוזנק היה המנחה הטוב ביותר שיכולתי לבקש. שוב ושוב עמדת נפעמת מול מסירותו, רגישותו והאכפתיות העמוקה שלו כלפיי, שלא סתרו את קפדנותו וירידתו לפרטים. ההנחיה שלו הייתה עבורי שיעור מאלף על אודות מושא המחקר שלי: יחסי מורה ותלמיד. לבי מלא תודה לו. חברי הוועדה המלווה, פרופ' אריאל הירשפלד וד"ר רבקה גולדברג, ליוו את עבודתי בעין טובה וסייעו לי בדרכי בנעימות וברצון טוב.

זכיתי וד"ר ציפי קויפמן ז"ל קראה את הצעת המחקר שלי וחלקים מן המבוא וסייעה לי בשלבים הראשונים של המחקר לדייק את דרכי. מאז פטירתה מצאתי את עצמי שוב ושוב עומדת בידיים ריקות מול עניין שהייתי רוצה להתיעץ איתה בנוגע אליו, או שאלה שהייתי שמחה לשמוע את דעתה לגביה. כמה הייתי רוצה לזכות ללמוד ממנה. אני חסרה אותה ומודה על האור שהשאירה בעולם. פרופ' דוד אסף ענה בנדיבות לב על כל שאלותיי, קטנות כגדולות, ותרם לי רבות מרוחב ידיעותיו ובקיאותו העצומה. אני אסירת תודה על עזרתו.

פרופ' יונתן כהן, שהיה המנחה שלי בתואר השני, פתח לי פתח לעולמה של הפילוסופיה של החינוך ולימד אותי לקרוא טקסטים לעומקם.

אני מודה מקרב לב לאנשים היקרים שענו בשמחה לשאלותיי והסכימו לסייע לי בכל אשר ביקשתי: פרופ' צבי מרק, פרופ' זאב גריס, פרופ' חגי כנען, ד"ר יאיר ליפשיץ, פרופ' אדמיאל קוסמן, פרופ' דניאל רייזר, וחברתי עינת בר יוסף.

עבודת הדוקטור שלי נכתבה בסיוע מלגת נשיא שזכיתי לקבל מן האוניברסיטה העברית ומלגה נוספת מקרן לובין. אני מלאת תודה על תמיכה זו, שאפשרה לי להתפנות למחקר ולכתיבה מתוך יישוב הדעת.

תודתי נתונה לאנשי הוצאת אדרא: פרופ' אבי אלקיים קיבל את כתב היד לספרי במאור פנים וליווה את תהליך ההוצאה בנעימות ובנמרצות. אורנה כהן עיצבה את כריכת הספר בכישרון. העורכת הלשונית, ד"ר אילנה שמיר, סייעה

להפוך את הכתוב בו לבהיר ומדויק. אלי אורן וכל אנשי בית הדפוס פעלו במסירות ובמקצועיות.

תודה מקרב לב לשמואל מרצבך ולחברתי נחמה בן אדרת על הסיוע הרב והעצות הטובות.

אני מודה לפרופ' דרור בורשטיין על ההשראה, ועל ספרו הנפלא לטובת הציפורים, שבו נפגשתי עם עבודותיו של האמן היפני אוהרה קוסון, שהטווס שיצר מעטר את כריכת ספר זה.

ובתודה גדולה ובלב מלא אהבה, לאבי ולאמי, בצלאל וזהבה ארליך, על שפתחו בפניי שערי לימוד ואהבת תורה, ועל כל התמיכה והאמון, השפע והטוב. לאסף, בעלי היקר, על הבית, החברות והאהבה, השורשים והכנפיים. לילדיי האהובים: מעין, תמה, ידידה, יונתן ואורי, מקור האור והאושר בחיי.

חֲסֵדֵי ה' אֶזְכִּיר תְּהִלַּת ה' כֶּעֶל כָּל אֲשֶׁר גָּמְלָנוּ ה'
(ישעיהו סג, ז).

